

Mateusz Zimny

Treści medyczne w krakowskim rękopisie duchackim z XVI w. ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej (rkp. BJ 7044)

Medical texts in the 16th century manuscript from the Sancti Spiritus de Saxia Hospital and Priory in Krakow (Jagiellonian Library BJ 7044)

Faculty of History and Cultural Heritage, Pontifical University of John Paul II, Kraków, Poland

Correspondence to: matzimny@gmail.com

STRESZCZENIE: Zachowany w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej XVI-wieczny rękopis o sygnaturze BJ 7044 pochodzi z krakowskiego klasztoru i szpitala Ducha Świętego. Kompleks ten istniał od XIII do XVIII w. i był prowadzony przez braci i siostry Zakonu Ducha Świętego de Saxia (nazywanych duchakami). Obok treści zakonnych, modlitw i tekstów liturgicznych wspomniany rękopis zawiera treści o charakterze medycznym: recepty i wskazania, spisy ziół, traktaty, opisy chorób, a także rady lekarskie oparte na astrologii. Wobec szczątkowo zachowanych dokumentów z II połowy XVI w. stanowi on cenne źródło do badań nad historią szpitalnictwa i dzieł miłosierdzia prowadzonych przez duchaków w Krakowie, jak również nad historią medycyny w Polsce.

SUMMARY: The manuscript from the 16th century preserved in the Jagiellonian Library comes from the Sancti Spiritus de Saxia priory and hospital in Krakow. The complex existed from the 13th to the 18th century and was run by the religious brothers and sisters of the Order of the Holy Spirit de Saxia. The manuscript, apart from the religious content, prayers and liturgical texts, contains parts of medical nature: prescriptions and medical indications, herbals, medical treatises, descriptions of diseases, as well as medical advice based on astrology. In the face of poorly preserved documents before the second half of the 16th century, the manuscript is a valuable source for research on the history of hospitality and works of mercy conducted by Order of the Holy Spirit de Saxia in Krakow, and on the history of medicine in Poland.

KEYWORDS: medieval manuscript, medical prescriptions, herbals, hospital, astrology, care of the sick, Order of the Holy Spirit de Saxia, Krakow, Sasia

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license.

CHARAKTERYSTYKA RĘKOPISU

W Dziale Rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej, pod numerem 7044, znajduje się rękopis pochodzący z poduchackiego klasztoru i szpitala w Krakowie¹. Kodeks, oprawiony w 1934 r. w półskórek, z wytłoczonym na grzbiecie opisem, składa się z 251 kart o wymiarach 11 × 16 cm. Złożony jest z 27 składek, różniących się papierem, czasem powstania i ręką pisarza. Datacja rękopisu możliwa jest jedynie na podstawie roku, *post quem* i *ante quem* został on napisany: najstarszy datowany

tekst pochodzi z roku 1499, najpóźniejszy – z 1577. Najprawdopodobniej kodeks istniał jako całość od II połowy XVI w.

Ogólny opis rękopisu, wraz z listą incipitów, zawarty jest w *Inwentarzu rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej*² [2]. W dotychczasowej literaturze kodeks doczekał się jedynie kilku wzmianek. O rękopisie, określonym jako „pochodzący z krakowskiego klasztoru św. Ducha z XV w.”, wspomniała s. Klara Antosiewicz, przywołując znajdujące się tam spisy ziół i recepty w kontekście opieki zakonu nad potrzebującymi³ [3, 4]. Alicja Zemanek ujęła kodeks w spisie manuskryptów o treści medycz-

¹ Cyfrowa kopia rękopisu dostępna jest w Jagiellońskiej Bibliotece Cyfrowej [1].

² W inwentarzu rękopis opisany został jako *Kodeks mniszek Zakonu Ducha Św. w Krakowie*. Wynikało to zapewne z opisu zawartego w książce akcesji z 1924 r., w którym jedynym zidentyfikowanym tekstem – poza receptami – było polskie tłumaczenie reguły zakonnej duchaczek (*Księga akcesji* obejmująca rok 1924, Dział Rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej, pisane prawdopodobnie ręką Aleksandra Birkenmajera).

³ Datowany na XVII w. w [4].

no-przyrodniczej, zawierających informacje botaniczne [5]. Zbigniew Biliński scharakteryzował rękopis jako „ówczesne vademecum” na użytek braci i sióstr duchackiego klasztoru [6]. Spośród badaczy jedynie Wiktor Szymborski podjął się dotąd pogłębionej analizy fragmentu kodeksu, przedstawiając szczegółowe opracowanie listy odpustów nadanych szpitalowi (k. 23v–29r). Ogólnie zaś scharakteryzował rękopis jako zbiór „różnorodnych tekstów odnoszących się do zgromadzenia duchaków, reguł, przysięg zakonnych, modlitw, kazań” [7].

Pogłębiona analiza rękopisu – jego historii i wszystkich zawartych w nim tekstów – być może stanie się w przyszłości przedmiotem osobnego studium. W niniejszym artykule ograniczymy się do przedstawienia na wybranych przykładach treści o charakterze stricte medycznym i lekarskim, które zostaną przeanalizowane jako źródło wiedzy o dziejach duchaków w Krakowie w I połowie XVI w.

SZPITAL DUCHA ŚWIĘTEGO W KRAKOWIE

Charakter zapisów pozwala przyjąć z całą pewnością, że rękopis powstał w środowisku krakowskiego klasztoru duchaków i duchaczek (Zakon Ducha Świętego de Saxia), przy którym od połowy XIII w. prowadzony był szpital⁴. Wskazuje na to przede wszystkim treść, ale także kolofony i kilkakrotnie powtórzony rysunek przedstawiający godło zakonu – podwójny krzyż z rozgałęzionymi zakończeniami (na k. 4v, 5r, 13r, 106v).

Założony przez duchaków krakowski szpital był największą instytucją medyczną w ówczesnej stolicy. O istotnej funkcji, którą spełniał, świadczy nazywanie go szpitalem *maius* [18] lub *magnum* [19]. Przez kilka wieków stanowił miejsce szczególnej pomocy chorym i potrzebującym. Przynajmniej od trzeciej dekady XV w. przy klasztorze braci istniał także klasztor sióstr, które pełniły w szpitalu posługę wobec kobiet [por. 20]. Pomoc potrzebującym, wychowanie i kształcenie dzieci i młodzieży oraz pielęgnowanie chorych były treścią życia duchaczek i duchaków. Siostry i bracia składali bowiem dodatkowy, czwarty ślub: „Ofiaruję siebie samego Bogu, Najświętszej Maryi Pannie i naszym chorym panom biednym, że po wszystkie dni mojego życia będę ich sługą” [21].

Dotychczasowe badania nad historią krakowskiego klasztoru dotyczyły też opieki świadczonej potrzebującym w prowadzonym przez zakon szpitalu⁵ [4, 22-24]. Badania nad okresem do 1528 r. utrudnia uboga podstawa źródłowa – w tymże roku zabudowania szpitala i klasztoru (również całą bibliotekę i archiwum zakonne) strawił bowiem pożar; ponadto zbiory archiwum i biblioteki zostały rozproszone po kasacie zakonu pod koniec XVIII w. [26] Rękopis, będący zapisem różnorodnych tekstów bezpośrednio związanych z życiem i działalnością duchaków i duchaczek w Krakowie w I połowie XVI w., jest zatem źródłem szczególnie cennym. Ponieważ działalność ściśle medyczna czy lekarska w krakowskim szpitalu badana była dotąd w ograniczonym stopniu, analiza rękopisu pod tym kątem wydaje się uzasadniona.

CHARAKTERYSTYKA TREŚCI ZAWARTYCH W RĘKOPISIE

Kodeks obejmuje teksty poświęcone dwóm głównym tematom. W pierwszej części (k. 1r–142r) znajdują się, z nielicznymi wyjątkami, przede wszystkim teksty o tematyce duchowej: modlitwy, oficja liturgiczne z zapisem melodycznym, przepisy zakonne, teksty o historii zakonu, kazania czy traktaty teologiczne. Ponieważ opiece medycznej nieustannie towarzyszyła opieka duchowa, niektóre z zapisów odnoszą się bezpośrednio do działalności prowadzonej w szpitalu – m.in. do udzielania chorym przy łóżku sakramentów spowiedzi i komunii świętej, obrzędu błogosławieństwa kobiet po porodzie czy mszy świętych odprawianych za ciężarne⁶. Druga część kodeksu zawiera teksty poświęcone w większości zagadnieniom medycznym, lekarskim, astronomicznym i astrologicznym, przypomina więc charakterystyczne dla XV w. facyńskie rękopisy medyczne [por. 27].

OPISY ASTROLOGICZNE

Jak podaje Stefan Swieżawski, w średniowieczu „szczególnie ściśle powiązania zachodziły (...) między medycyną a astronomią i astrologią. (...) Astronomia pobudzała do stawiania całego szeregu zagadnień fizykalnych i kosmologicznych”, z kolei „astrologia i jej racja bytu jako umiejętności były w XV

⁴ Początki Zakonu Ducha Świętego, zwanego później także Zakonem Kanoników Regularnych Ducha Świętego de Saxia, sięgają końca trzeciej ćwierci XII w., kiedy to w prowansalskim Montpellier powstał pierwszy *domus hospitalis Sancti Spiritus* – dom szpitalny Ducha Świętego, założony przez Gwidona z Montpellier (Guy de Montpellier). Tworzone przez niego domy służyły pomocą chorym, biednym, pielgrzymom, porzuconym dzieciom, kobietom w ciąży czy samotnym matkom. Na początku XIII w. papież Innocenty III aprobował zakon oraz przekazał wspólnocie rzymski kościół i szpital Santa Maria in Saxia, nazywany potem Sancti Spiritus in Saxia. Dynamiczny rozwój i ekspansja zakonu w pierwszych dekadach działalności świadczą niezbiec o powodzeniu nowej wspólnoty w Kościele. Już w 1211 r. książę Leopold VI Sławny sprowadził braci do Wiednia. To właśnie stamtąd, według przekazu Jana Długosza, bracia przybyli do Polski – najpierw na biskupi Prądnik, a następnie, w 1244 r., z Prądnika do Krakowa. W kolejnych dziesięcioleciach powstały fundacje m.in. w Kaliszu, Sandomierzu i Sławkowie. Klasztory polskiej prowincji istniały do końca XVIII w., kiedy uległy kasacie na skutek polityki oświeceniowej prowadzonej przez prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego [por. 8-17].

⁵ Wielu szczegółów na temat życia klasztoru, a także szpitala duchaków w Krakowie w ostatnich trzech dekadach XVI w., a więc bezpośrednio po okresie omawianym w artykule, dostarcza praca: Rachunki prepozyta klasztoru św. Ducha de Saxia w Krakowie Macieja Regiomontanus z lat 1570–1591 [25].

⁶ Por. k. 117v-119r, 129v-132r, 175v. Treści dotyczące teologii, liturgii, posługi duchowej wobec chorych i ubogich oraz życia zakonnego będą przed-

wieku żywo dyskutowanymi problemami” [28]. Uprawianie wiedzy astrologicznej miało doprowadzić do „ujarzmienia wpływu ciał niebieskich i do wyeliminowania lub neutralizowania działań szkodliwych” [29]. Zainteresowanie układem ciał niebieskich i ich wpływem na zdrowie człowieka wyrażają znajdujące się na k. 214r–215r rękopisu tablice zaćmień Księżyca i Słońca na lata 1499–1570. Adnotacja pod koniec tekstu wskazuje, że jest on kopią rękopisu autorstwa znanego tylko z imienia Henryka, który wyliczenia przeprowadził w Genewie w 1479 r.

Mieczysław Skulimowski zauważa, że „cała medycyna ówczesna w znacznej mierze przesiąknięta była astrologią, która uznawała niejednokrotnie dominujący wpływ ruchów ciał niebieskich na powstawanie chorób i przebieg leczenia” [30]. Pora i metoda stosowanych zabiegów zależały nie tylko od postawionej diagnozy i od narządu, którego owe zabiegi dotyczyły, ale także od położenia gwiazd, stąd obliczeniu najlepszego momentu służyły kalendarze, almanachy i inne pomoce [31]. W zależności od układu gwiazd zapisane zasady (k. 179v – 182r, *Divisio 12 signorum secundum sapienciam astrorum* i kolejne) pozwalały określić optymalny czas kąpieli (*Canones electi ad balneandum*, k. 181v) lub upuszczania krwi (*Canones de tempore electo ad flebothomiandum*, k. 182r)⁷ albo przewidzieć pogodę – porę suchą i deszczową (*Regule generales de tempore pluvioso et humedo*) czy porę grzmotów i błyskawic (*Regule de tonitruis et coruscacione*). Rękopis o podobnej treści, służący do przewidywania pogody na podstawie układu nieba, znajduje się w zbiorach Narodowej Biblioteki Austriackiej⁸ [34]. Prognozy astrologiczne pojawiają się ponadto na k. 157r: „Ite sunt regule astronomiales sed regule medicinales. Quando aer illius diei sit clarus...”.

Niektóre teksty dotyczą ruchu słońca i księżyca oraz wpływu ciał niebieskich na organizm człowieka. Przykładem jest tekst o incipie „Nota quod octo modis impeditur luna a sua virtute. Primo quando est in via combusta, id est retro solem...” na k. 216v, którego wcześniejsza kopia znajduje się w rękopisie autorstwa kanonika krakowskiego i scholastyka płockiego Dersława z Karnic. Tam cytowany tekst jest fragmentem większego traktatu, zawartego w rękopisie z 1450 r.:

miotem mojego osobnego studium.

⁷ Podobne treści znajdują się w rękopisie Jana Głogowczyka przechowywanym w Bibliotece Uniwersyteckiej w Augsburgu: [32], zob. w katalogu sygnatur: [33].

⁸ Zob. w katalogu sygnatur: [35].

⁹ Zob. w katalogu sygnatur: [37].

¹⁰ Zob. także traktaty o podobnej treści medycznej w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej: [44–46]; zob. w katalogu sygnatur: [43].

¹¹ Wydany drukiem w Padwie przez Matthaëusa Cerdonisa. Zob. w wersji cyfrowej: [47]. W kolofonie tej edycji wymieniony jest jako autor Bartholomeus de Montagnana, wraz z adnotacją, że niektórzy uważają za autora także Zachariasa de Feltris, [por. 48].

¹² Zob. w katalogu sygnatur: [50].

¹³ Na temat recepcji tekstów Awicenny w średniowiecznej Polsce, [por. 51,52].

*Tabulae de mediis et veris motibus planetarum super meridianum Cracoviensem*⁹ [36] (Narodowa Biblioteka Austriacka).

OPISY CHOROÓB I TRAKTATY MEDYCZNE

Na k. 158 rękopisu (il. 1), w dolnej części strony, widoczny jest rysunek przedstawiający górną część korpusu ludzkiego z głową. Rysunek otaczają nazwy chorób, których lista z definicjami znajduje się na kolejnych stronach. Spis chorób wraz z definicjami zaczerpnięty został z XIV-wiecznego dzieła *Lilium medicine sive de morborum prope omnium curatione*, spisane go między 1303 a 1305 r. przez Bernarda de Gordon (1270–1330) [por. 38], profesora medycyny w Montpellier, pojawiającego się na kartach *Opowieści kanterberyjskich* [39, 40].

De urinis tractatus na k. 143r–150r, kopia fragmentów *De Urinarum iudiciis* autorstwa Bartolomeo de Montagnana (ok. 1400–1466?), to traktat medyczny służący postawieniu diagnozy na podstawie analizy koloru i zawartości moczu. Tekst znany był w Krakowie – w Bibliotece Jagiellońskiej przechowywane są dwa inne rękopisy zawierające ów traktat: jeden z ok. 1460, drugi z ok. 1475 r.¹⁰ [41, 42] Popularności tekstu dowodzi fakt, że już w 1487 r. został wydrukowany w Padwie¹¹. Zbliżonej tematyki dotyczy zapis na k. 152r–153r. Zawiera on różne charakterystyki moczu i związane z nimi możliwe dolegliwości. *Iste est modus iudicandi urinas* na k. 153v to kolejna instrukcja badania moczu. Podobny incipit zawiera rękopis 796 ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej, *De urinis Gallusa de Monte Sion* (de Strahov)¹² [49].

Następnym traktatem o treści medycznej jest opis układu żylnego. Na k. 154r–156r przedstawiono schemat układu żylnego człowieka, a dalej pojawiają się dwa teksty poświęcone podobnym zagadnieniom: *Studeas apperire venarum* (k. 165v) i zapis o zaradzeniu niedomaganiom związanym z osłabieniem żył (*Contra debilitatem venarum*).

Teksty te należy wiązać z zabiegiem upuszczania krwi, który został opisany na k. 213–213v. Autor odwołuje się do *Kanonu medycyny* Awicenny (ok. 980–1037)¹³. Jak zauważa Beata Wojciechowska, „puszczenie krwi w świetle średniowiecznych tekstów medycznych miało charakter zapobiegawczy i leczniczy. Uczni zajmujący się flebotomią opisywali układ i położenie

żył, zalecenia i przeciwwskazania do zabiegu, a także udzielali szczegółowych porad praktycznych” [53].

RECEPTY I PORADY LEKARSKIE

Na kartach rękopisu zapisanych zostało kilka recept. W duchackim szpitalu lekarstwa przyrządzano własnoręcznie na bazie ziół, pochodzących z folwarku w Krowodrzy i zakupionych na targu od wiejskich kobiet [4, 54]. Interesujący zapis stanowią znajdujące się na k. 211v recepty Macieja Miechowity (ok. 1457–1523). Data 1500, którą są opatrzone, wskazuje, że spisane zostały za życia słynnego lekarza. Obok prac drukowanych byłaby to jedna z dwóch zachowanych do naszych czasów porad lekarskich Miechowity¹⁴. Być może recepty podyktował on sam. Czy praktykował w krakowskim szpitalu duchackim? O bliżej nieokreślonych związkach ze środowiskiem szpitala może świadczyć poczyniony w 1509 r. legat testamentowy na ubogich scholarów, w którym Miechowita zapisał czynsz na kwocie 300 florenów wpłaconych radzie miasta [57].

Niejaki Johannes Graudencz¹⁵ podany jest jako autor zapisanej w roku 1506 receptury syropu z kocanek (k. 212). Z kolei na karcie 240v zamieszczono wskazania przeciw zarazie. Recepta pozwala na przyrządzenie syropu *contra pestem*, jaki „Kosma i Damian lekarze przestali królowi aragońskiemu” – prawdopodobnie chodzi o słynnych świętych z III w., którym przypisano autorstwo recepty, choć zmarli kilkaset lat przed powstaniem królestwa Aragonii. Stanisław z Chęcina¹⁶, duchak („per me Stanislaum Chanczinensem”), jest autorem recepty *Contra Gallicum morbum*, a więc przeciw kile – to zresztą ostatni zapis w rękopisie. Na k. 195–209 widnieje traktat dotyczący maści *Secuntur ungenta ordinarie*; tożsamy tekst znajduje się m.in. w rękopisie zachowanym w Bibliotece Królewskiej w Kopenhadze (sygn. Ny Kgl. Saml. 84) [61, por. 62].

Wśród wielu recept i wskazań w kodeksie zapisane są na kartach 187r–189v: recepta na preparat z rojownika (rojnika), czyli melisy lekarskiej, stosowanej na obrzęki (*Contra lesionem alias wrasz [uraz]*, k. 187r), wskazania na ból śledziony (*Contra dolorem splenis*, k. 187r) i przeciw pchłom (*Contra pulices*, k. 188r) czy sposób na zmiany skórne zwane *lupus* – prawdopodobnie mowa o rakowatym wrzodzie na udzie (*Contra lupum*, k. 189r) [63]. Recepty dotyczą także leczenia świerz-

bu, zwanego *noli me tangere* (*Contra scabies et noli me tangere*¹⁷, k. 189r) [64, 65]; obok znajdują się wskazania odnoszące się do leczenia trądu (*Cura lepre*, k. 189r).

Kolejny rodzaj treści o charakterze medycznym stanowią rady lekarskie. Na k. 244r i 189v zapisano zasady postępowania na wypadek ugryzienia przez wściekłego psa (*Contra morsum rabidi canis*, *De morsum canis rabidi*). Omówiony został też sposób leczenia osób pogryzionych przez zwierzęta jadowite lub kłuszące (k. 232r) i węże (k. 189v, *In morsu serpentis*). Wśród wskazań znalazły się ponadto metody leczenia gorączki (*Contra febres*, k. 244r) czy wywoływania potów (*Ad provocandum sudorem*, k. 244r).

Przedstawione przykłady stanowią jedynie część wskazań i recept lekarskich zawartych na kartach rękopisu.

HERBARIA – ZIELNIKI ORAZ TEKSTY O ZASTOSOWANIU ROŚLIN LECZNICZYCH

Wiedzę o roślinach, początkowo przekazywaną ustnie, z czasem zaczęto spisywać. Opisy roślin koncentrowały się przede wszystkim na ich zastosowaniu w celach leczniczych oraz na sposobie ich użycia [66].

Herbarium zawarte na kartach kodeksu duchackiego (k. 242r–243v, il. 2), podobnie jak większość podobnych zbiorów powstałych w XV stuleciu w Polsce, to najprawdopodobniej kopia któregoś z łacińskich dzieł autorów starożytnych lub średniowiecznych [67]. Wydaje się tekstem jedynie rozpoczętym, ponieważ spis roślin – wszystkie nazwy zaczynają się na „A” – kończy się po podaniu sześciu gatunków¹⁸. Tak jak w innych zapiskach botanicznych z omawianego okresu nazwom łacińskim towarzyszą polskie odpowiedniki¹⁹ [68]. Opisane zioła to różne gatunki roślin z rodzaju *Artemisia* – bylica („bilibcza”): *Absinthium* – piołun („pyolun”), *Abrotanum* – boże drzewko („boże drzewko”), *Angelica* – dzięgiel („dzygiał”), *Agrimonia* – rzepik („rzepik”), *Apium* – opich („opych”).

Traktat o wodzie, *Tractatus de aquis* (k. 219r–225v), zawiera opis wód leczniczych. Znaczna część tekstu to kopia fragmentów rozdziału *De aquis artificialibus in particulari* (O wodach sztucznych w szczególności) traktatu o wodzie i różnych wodach leczniczych zawartego w wydany w 1522 r. w Krako-

¹⁴ Recepta ta nie została ujęta w zestawieniu zachowanych i zidentyfikowanych autografów i kopii tekstów Miechowity opublikowanym w: [55]. Jedyna dotychczas znana recepta Miechowity to *Consilium doctoris Myechovite medici*, znajdująca się w rękopisie ze zbiorów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (rkp. 1873: *Gradus vivorum secundum rubricam ecclesiae Cracoviensis*, s. 32), [por. 56].

¹⁵ Być może tożsamy z Janem z Grudziądza, magistrem sztuk wyzwolonych Akademii Krakowskiej, wymienianym między styczniem 1474 a lutym 1483 r. zob. [58].

¹⁶ Stanisław z Chęcina był nauczycielem w Szkole Ducha Świętego, a w 1568 r. – subdiakonem przy kościele Świętego Ducha, zob. [59,60].

¹⁷ Nazwa odnosi się do słów wypowiedzianych przez Chrystusa do Marii Magdaleny po zmartwychwstaniu (w tłumaczeniu Wulgaty): „Nie dotykaj mnie”.

¹⁸ Incipit: *Herbarum vires velis agnoscere breviorum subscriptum et secundum alphabetum*.

¹⁹ Na temat glos polskich w średniowiecznych rękopisach lekarskich [por. 69].

wie *Conservatio Sanitatis* Macieja z Miechowa²⁰ [por. 70]. Nazwom wód towarzyszą uwagi „o ich składzie, użyciu i leczniczych właściwościach” [72]. Wśród uwzględnionych w kodeksie substancji, wód na bazie różnorodnych ziół leczniczych, znajdują się: woda różana (*Aqua rosarum*, k. 219), woda z bukwicy (*Aqua betonice*, k. 220), woda rumiankowa (*Aqua camomille*, k. 221), woda z zieleń zwanego wołowym językiem (*Aqua buglosse*, k. 221), woda z izopu lekarskiego suchego, inaczej józefka ogrodowego (*Aqua isopi sicce*, k. 221), woda z szawii (*Aqua salvie*, k. 221), woda anyżowa (*Aqua anisi*, k. 221), woda piołunowa (*Aqua absinthii*, k. 221r), woda rozmarynowa (*Aqua rosamarini*, k. 221r), woda chabrowa (*Aqua centauree*, k. 222r), woda rojownikowa (*Aqua melisse*, k. 222r) czy woda miętowa (*Aqua mente*, k. 223)²¹. Na kolejnych kartach (229r–230v) znajduje się także opis *Sal sacerdotale*, czyli soli kapłańskiej – w średniowieczu określano tak proszek zawierający sól, przyprawy i zmielone zioła, a nazwa nawiązuje do oczyszczenia źródlanej wody Jerycha przez proroka Elizeusza (2 Księga Królewska 2, 19–22) [74].

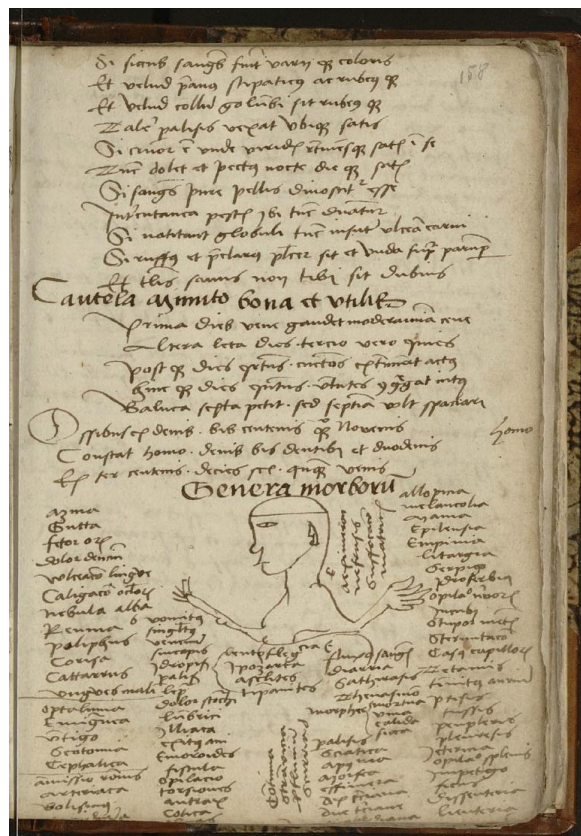
PODSUMOWANIE

Treści o charakterze medycznym i lekarskim pozwalają określić stopień znajomości medycyny oraz dają podstawy do próby rekonstrukcji praktyki opieki nad chorymi w krakowskim szpitalu duchackim w I połowie XVI w. Wiele miejsca w rękopisie poświęcono receptom i ziołolecznictwu – świadczy to o praktyce przyrządzania lekarstw na bazie ziół i podawania ich chorym. Być może zatem już w I połowie XVI stulecia działała na terenie szpitala apteka (najwcześniejsza odnaleziona wzmianka o „wytwórni leków” w szpitalu Ducha Świętego w Krakowie znajduje się w aktach kapituły prowincjalnej z 1670 r. [4]). Choć źródła nie sugerują, by w omawianym okresie szpital zatrudniał lekarzy, wydaje się prawdopodobne, że tak było. Zachowane teksty o upuszczaniu krwi mogą wskazywać, że przeprowadzano tam podobne zabiegi. Przeczyłoby to tezę, że w krakowskim szpitalu w XVI w. „potrzeby pomocy lekarskiej jeszcze nie odczuwano i nie uznawano” [54]. Rękopis pozwala także określić, z jakimi chorobami z mierzono się w szpitalu. Były to schorzenia typowe dla tamtych czasów: trąd, który stanowił plagę społeczną, i dżuma, której epidemia nawiedziła Kraków w pierwszej dekadzie XVI w.²² [75]. Udokumentowane jest również występowanie w mieście kiły od końca XV stulecia [77].

Wydaje się, że w zakresie treści medycznych, poza niektórymi receptami, kodeks nie zawiera tekstów oryginalnych. Większość stanowią kopie rękopisów powstałych w innych

krajach europejskich – tożsame lub niemal identyczne zapisy można dzisiaj znaleźć w bibliotekach Wiednia, Augsburga czy Kopenhagi. Świadczy to jednak o aktywnym uczestnictwie krakowskiego szpitala w przepływie wiedzy nie tylko w samej Polsce, ale też na całym kontynencie.

Rękopis zawiera zarówno teksty medyczne oparte na astrologii, typowe dla wieków średnich, jak i wskazania lekarskie uznanego ówczesnie lekarza i pioniera medycyny nowożytnej – Macieja Miechowity. Jak podaje Marek Słoń, w średniowiecznym szpitalu, w opiece nad biednymi często pacjentami, leczenie odgrywało rolę drugorzędą, ale od późnego średniowiecza, przynajmniej od XV w., stawało się coraz powszechniejsze, a szpitale powoli przekształcały się w placówki lecznicze [78]. Prezentowany rękopis jest niewątpliwie świadectwem owej medykalizacji szpitalnictwa. Okazuje się zatem interesującym źródłem do badania nie tylko działalności duchackiego szpitala w Krakowie, ale także opieki medycznej świadczonej w I połowie XVI stulecia w Polsce.

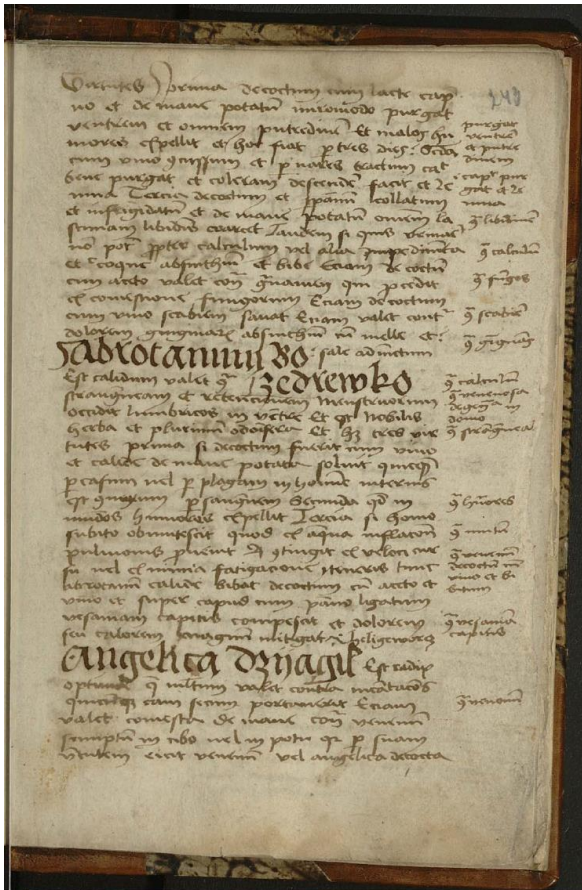

Il. 1. Rkp. BJ 7044, k. 158r, fragment *Genera morborum* z odręcznym rysunkiem.

²⁰ Zidentyfikowane fragmenty z *Conservatio Sanitatis* znajdują się na k. 220r–223r. Identyfikacja na podstawie wydania: [71].

²¹ Polskie nazwy wód za: [73].

²² Wiadomość o epidemii dżumy w 1508 r. podaje Decjusz [por. 76].

Il. 2. Rkp. BJ 7044, k. 243r, fragment zielnika
*Herbarum vires velis agnoscere breviorum
 subscriptum et secundum alphabetum.*

REFERENCE LIST

1. Kodeks mniszek zakonu św. Ducha w Krakowie [Internet]. Biblioteka Jagiellońska Uniwersytet Jagielloński; [cited 25. 03.20.] Available from: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/publication/662718>
2. Inwentarz rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej: cz. 1, nr. 7001-7500. In: Jabrzykowska A, Zathay J, editors. Kraków: Uniwersytet Jagielloński; 1966. p. 18-22.
3. Antosiewicz K. Zakon Ducha Świętego de Saxia w Polsce średniowiecznej. *Nasza Przeszłość*. 1966;23:196
4. Antosiewicz K. Opieka na chorymi i biednymi w krakowskim szpitalu Świętego Ducha (1220-1741). *Roczniki Humanistyczne*. 1978;26(2):73
5. Zemanek A. Średniowieczne źródła do dziejów botaniki i ziołoznawstwa w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej oraz Biblioteki Kapituły Krakowskiej na Wawelu. In: Kuźnicka B, editor. Z historii i etymologii polskich nazw roślin leczniczych. Warszawa: Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN; 1993. p. 32.
6. Biliński Z. Organizacja opieki zdrowotnej i lecznictwa w żeńskich zgromadzeniach zakonnych na podstawie niektórych miejscowości na ziemiach polskich : głównie okres staropolski i niewoli narodowej. *Ancy-le-Libre: BSO*; 1991. p. 91.
7. Szymborski W. Uwagi o średniowiecznym przewodniku po odpustach nadanych szpitalowi duchaków w Krakowie. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego Studia Religio-logica*. 2008;41:157-65
8. Esposito A. La casa madre di Santo Spirito in Saxia di Roma. In: Davide M, Esposito A, Rehberg A, editors. *Storia di un priorato dell'Ordine di Santo Spirito : Ospedaletto di Gemona*. Udine: Forum; 2013. p. 15-40.
9. Rano B. Ospitalieri di Santo Spirito. In: Guerrino P, Giancarlo R, editors. *Dizionario degli istituti di perfezione 6*, Monachesimo urbano-Pinzoni. Milano: Paoline; 1980. col. 994-1014.
10. Rehberg A. L'Ordine di Santo Spirito e le sue filiali dal medioevo al primo Cinquecento. In: Davide M, Esposito A, Rehberg A, editors. *Storia di un priorato dell'Ordine di Santo Spirito : Ospedaletto di Gemona*. Udine: Forum; 2013. p. 41-68.
11. Hormayr J, Historiker F. *Wien, seine Geschichte und seine Denkwürdigkeiten*. Wien: Härter; 1823. p. 183-4.
12. Antosiewicz K. Zakon Ducha Świętego de Saxia w Polsce średniowiecznej. *Nasza Przeszłość*. 1966;23:167-98
13. Antosiewicz K. Duchacy. In: Adamski A, Biełkowski L, Gryglewicz F, Łukaszyk R, editors. *Encyklopedia katolicka T 4*. Lublin: TN KUL; 1995. col. 299-301.
14. Starnawska M. Między Jerozolimą a Łukowem : zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu. Warszawa: DiG; 1999. p. 128-46.
15. Bruzdziński A. Kasaty klasztorów męskich w Krakowie na przełomie XVIII i XIX w. In: Derwich M, editor. *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie*. Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii; 2014. p. 152.
16. Chotkowski W. Ks. prymasa Poniatowskiego spustoszenia kościelne w Krakowie: przyczynek do dziejów Uniwersytetu. Kraków: nakł. Akademii Umiejętności; 1918. p. 87-94.
17. Follprecht K. Zmiany własności nieruchomości w Krakowie związane z kasatami klasztorów przełomu XVIII i XIX w. *Hereditas Monasteriorum*. 2014;5:31
18. Piekosiński F. Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257-1506. Cz. 2, 3 i 4. Kraków: nakł. Akademii Umiejętności Krakowskiej; 1882. p. 605.
19. Piekosiński F. Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257-1506. Cz. 2, 3 i 4. Kraków: nakł. Akademii Umiejętności Krakowskiej; 1882. p. 767.
20. Starnawska M. Między Jerozolimą a Łukowem : zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu. Warszawa: DiG; 1999. p. 130.
21. Antosiewicz K. Zakon Ducha Świętego de Saxia w Polsce średniowiecznej. *Nasza Przeszłość*. 1966;23:189.

22. Antosiewicz K. Opieka nad dziećmi w Zakonie Świętego Ducha. In: Wiśniowski E, editor. Z badań nad dziejami zakonów i stosunków wyznaniowych na ziemiach polskich. Lublin: TN KUL; 1984. p. 45-88.
23. Surdacki M. Szpitalnictwo zakonne w średniowiecznej Polsce. *Roczniki Humanistyczne*. 2015;73(2):64-72.
24. Surdacki M. Opieka społeczna w Polsce do końca XVIII wieku. Lublin: TN KUL; 2015.
25. Przybyłowicz O. Rachunki prepozyta klasztoru św. Ducha de Daxia w Krakowie Macieja Regiomontanus z lat 1570–1591 : Świat ludzi i rzeczy. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. 2015;75:191-224.
26. Antosiewicz K. Zachowane źródła do dziejów Zakonu Ducha Św. de Saxia w Polsce. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. 1970;20:96-8.
27. Katalog wystawy rękopisów i druków przyrodniczo-lekarskich XIII-XVI wieku. Kraków: skł. gł.w Księgarni Gebethnera i Wolffa; 1928.
28. Swieżawski S. Między średniowieczem a czasami nowymi : sylwetki myślicieli XV wieku. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak; 1983. p. 30.
29. Swieżawski S. Między średniowieczem a czasami nowymi : sylwetki myślicieli XV wieku. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak; 1983. p. 31.
30. Skulimowski M. Dzieje fakultetu medycznego Uniwersytetu Krakowskiego do reform Kołłątaja. In: Skarżyński B, editor. *Sześćsetlecie medycyny krakowskiej*. T. 2. Kraków: PWN; 1964. p. 34.
31. Pioreschi P. A History of Medicine. vol. 5 : Medieval medicine. Omaha: Horatius Press; 2003. p. 626.
32. [Rękopis Jana Głogowczyka]; Augsburg, Biblioteka Uniwersytecka, rkp. II. 1.4.73, k. 29v–33r.
33. Lateinische mittelalterliche Handschriften in Quarto der Universitätsbibliothek Augsburg : die Signaturengruppen Cod. I.2.4° und Cod. II. 1.4°. In: Hilg H, editor. Wiesbaden: Harrassowitz; 2007. p. 453.
34. "Regule generales de tempore pluvioso et humido, de tonitruis et corruscationibus, de minucionibus faciendis"; Wiedeń, Narodowa Biblioteka Austriacka, sygn. 4775, k. 57-65r.
35. Tabulae codicum manu scriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum. Volumen III. Cod. 3501-5000. Vindobonae: Caroli Geroldi filius; 1869. p. 384.
36. "Tabulae de mediis et veris motibus planetarum super meridianum Cracoviensem"; Wiedeń, Narodowa Biblioteka Austriacka, rkp. 5245, k. 62-128r.
37. Tabulae codicum manu scriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca palatina Vindobonensi asservatorum. Volumen IV. Cod. 5001-6500. Vindobonae: Caroli Geroldi filius; 1870. p. 72.
38. Pearn J. Bernard de Gordon (fl. 1270–1330): medieval physician and teacher. *Journal of Medical Biography*. 2013;21(1): 8-11.
39. Demaitre L. Doctor Bernard de Gordon, professor and practitioner. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies; 1980. p. 51.
40. Pioreschi P. A History of Medicine. vol. 5 : Medieval medicine. Omaha: Horatius Press; 2003. p. 383.
41. "De urinarum iudiciis", Bartholomaeus de Montagna vel Zacharias de Feltris; Kraków, Biblioteka Jagiellońska, rkp. 786, k. 231v–238v.
42. "De urinarum iudiciis", Bartholomaeus de Montagnana; Kraków, Biblioteka Jagiellońska, rkp. 804, k. 28r–39v.
43. Kowalczyk M, Kozłowska A, Markowski M, Nowak L, Sołbańska A, Tatarzyński R, Włodek S, Zwiercan M. Katalog łacińskich rękopisów średniowiecznych Biblioteki Jagiellońskiej. T. 6. Kraków: Biblioteka Jagiellońska; 1996. p. 93, 5, 176, 247.
44. "De urinarum contentis"; Kraków, Biblioteka Jagiellońska, rkp. 817, k. 120.
45. "De coloribus urinarum"; Kraków, Biblioteka Jagiellońska, rkp. 786, k. 148v.
46. "Colores urinarum"; Kraków, Biblioteka Jagiellońska, rkp. 786, k. 158v.
47. de Montagna B. Tractatus de urinarum iudiciis iudicijis perutilis Bartholomei de Montegnana [Internet]. [Available from: <https://daten.digital-sammlungen.de/0006/bsb00068073/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00068073&seite=1>]
48. National Library of Medicine Current Catalogue. Bethesda: National Library of Medicine; 07-09.1987. p. 149.
49. „De urinis” Gallusa de Monte Sion (de Strahov); Kraków, Biblioteka Jagiellońska, rkp. 796, k. 49v-49r.
50. Kowalczyk M, Kozłowska A, Markowski M, Nowak L, Sołbańska A, Tatarzyński R, Włodek S, Zwiercan M. Katalog łacińskich rękopisów średniowiecznych Biblioteki Jagiellońskiej. T. 6. Kraków: Biblioteka Jagiellońska; 1996. p. 145-6.
51. Zajączkowski A, Lehistan Ā-iiSd. Influence of Avicenna's writings in Poland. *Rocznik Orientalistyczny*. 1956;20:15-20
52. Moosavi J. The place of avicenna in the history of medicine. *Avicenna J Med Biotechnol*. 2009;1(1):3-8
53. Wojciechowska B. Flebotomia i purgowanie czyli o leczeniu w wiekach średnich. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego; 2019. p. 102.
54. Wachholz L. Szpitale krakowskie 1220-1920. T. 1. Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa; 1921. p. 94.
55. Maciej z Miechowa 1557-1523 : lekarz, geograf, historyk, alchemik i dobroczyńca : wystawa 11.V. - 14.VI. In: Bularz-Różycka L, Lewińska B, editors. Kraków: Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego; 1998. p. 23-5.

56. Maciej z Miechowa : 1457-1523 : historyk, geograf, lekarz, organizator nauki. In: Barycz H, editor. Wrocław-Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk; 1960. p. 193.
57. Krakowiecka L. Maciej z Miechowa lekarz i uczonec Odrodzenia. Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich; 1956. p. 87.
58. Jan z Grudziądza magister (identyczny z Janem synem Jakuba lub Janem synem Materna) [Internet]. Corpus Academicum Cracoviense (CAC); [Available from: https://cac.historia.uj.edu.pl/osoba/2021758_Jan_z_Grudzi%C4%85dza_magister_identyczny_z_Janem_synem_Jakuba_lub_Janem_synem_Materna]
59. Krukowski J. Nauczyciele szkół parafialnych Krakowa w XVI wieku. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej; 2007. p. 45.
60. Kot S. Szkolnictwo parafialne w Małopolsce XVI-XVIII w. Lwów: Krajowy Związek Nauczycielstwa Ludowego; 1912. p. 139.
61. [Traktat dotyczący maści *Secuntur ungenta ordinarie*]; Kopenhaga, Królewska Biblioteka w Kopenhadze, rkp. sygn. Ny Kgl. Saml. 84,
62. Sudhoff K. Neue Beiträge zur Vorgeschichte des „Ketham“. *Archiv für Geschichte der Medizin*. 1911;5(4/5):288
63. Norri J. Dictionary of medical vocabulary in English, 1375-1550 : body parts, sicknesses, instruments, and medicinal preparations. London-New York: Routledge; 2016. p. 614.
64. Three Receptaria from Medieval England: The Languages of Medicine in the Fourteenth Century. In: Hunt T, Benksin M, editors. Oxford: The Society for the Study of Medieval Languages and Literature; 2001. p. 74.
65. Rayer P. A theoretical and practical treatise on the diseases of the skin. In: Bell J, editor. Philadelphia: Carey and Hart; 1845. p. 493.
66. Zemanek A, Wasylukowa K. Historia botaniki i archeobotanika w poszukiwaniu danych o użytkowaniu roślin w średniowiecznym Krakowie. *Analecta – Studia i Materiały z Dziejów Nauki*. 1996;5(1):126.
67. Zemanek A, Wasylukowa K. Historia botaniki i archeobotanika w poszukiwaniu danych o użytkowaniu roślin w średniowiecznym Krakowie. *Analecta – Studia i Materiały z Dziejów Nauki*. 1996;5(1):127.
68. Zemanek A. Średniowieczne źródła do dziejów botaniki i ziołoznawstwa w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej oraz Biblioteki Kapituły Krakowskiej na Wawelu. In: Kuźnicka B, editor. Z historii i etymologii polskich nazw roślin leczniczych. Warszawa: Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN; 1993. p. 26.
69. Głosy i teksty polskie w XV-wiecznym rękopisie lekarskim ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej nr 132/50 akc. In: Wysocka F, editor. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich - Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk; 1971.
70. Hajdukiewicz L. Maciej z Miechowa zwany Miechowitą. *Polski słownik biograficzny*. T. 19. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich - Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk; 1974. p. 28-32.
71. Maciej z Miechowa. *Conservatio Sanitatis*. Cracoviae: Hieronymus Vietor; 1522.
72. Krakowiecka L. Maciej z Miechowa lekarz i uczonec Odrodzenia. Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich; 1956. p. 195.
73. Krakowiecka L. Maciej z Miechowa lekarz i uczonec Odrodzenia. Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich; 1956. p. 189-95.
74. Norri J. Dictionary of medical vocabulary in English, 1375-1550 : body parts, sicknesses, instruments, and medicinal preparations. London-New York: Routledge; 2016. p. 942.
75. Skalski J. *Medycyna w Polsce : od czasów najdawniejszych do upadku I Rzeczypospolitej*. Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL; 2016. p. 90, 92.
76. *Jodoci Ludovici Decii De Sigismundi regis temporibus liber : 1521*. In: Czermak W, editor. Kraków: Akademia Umiejętności; 1901. p. 26.
77. Skalski J. *Medycyna w Polsce : od czasów najdawniejszych do upadku I Rzeczypospolitej*. Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL; 2016. p. 93-5.
78. Słoń M. *Szpital średniowiecznego Wrocławia*. Warszawa: "Neriton" : Instytut Historii PAN Polskiej Akademii Nauk; 2000. p. 22.

MATEUSZ ZIMNY

Faculty of History and Cultural Heritage, Pontifical University of John Paul II, Kraków, Poland

Correspondence: matzimny@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4541-7400

Urodzony w 1988 r. w Krakowie, absolwent Uniwersytetu w Walencji (2013), doktorant na Wydziale Historii i Dziedzictwa Kulturowego Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie (od 2017). Prowadzi badania nad dziejami Zakonu Ducha Świętego de Saxia na ziemiach polskich. Do jego zainteresowań badawczych należą także archiwistyka i edytorstwo źródeł, biografistyka, historia sztuki.